

JOACHIMO LELEVELIO SOCIOLOGINIŲ PAŽIŪRŲ KLAUSIMU

H. NONEVICIENĖ

Jau XVIII amžiuje kai kurie pažangūs mąstytojai buvo tos nuomonės, kad istorijos mokslas negali apsiriboti vien tik valdančiųjų dinastijų ir karų aprašymu. Šis mokslas turi tirti visų tautos veiklos sričių — kultūros, pramonės, prekybos, finansų — istoriją. Tokios pažiūros buvo kai kurie prancūzų racionalistai. Tos pažiūros šalininkų buvo ir kitose šalyse, pavyzdžiui V. Robertsonas Anglijoje ir kt. Tačiau šiuo klausimu buvo lėtai žengiama į priekį.

Lenkijoje pirmieji naujos istoriografijos kūrimo bandymai pastebimi šviečiamuoju laikotarpiu. H. Kolontajus, A. Naruševičius ir kiti kėlė mintį, kad istorinių tyrinėjimų ratas turi būti išplėstas, apimant ir ūkinę tautų veiklą. Tačiau tik Joachimą Lelevelį (1786—1861) galima vadinti pirmuoju naujo istorijos mokslo atstovu Lenkijoje.

1804—1808 metais J. Lelevelis studijavo Vilniaus universitete. Dar būdamas studentu, jis susipažino su filosofija: įsigilinęs skaito prancūzų mąstytojų — Voltero, Kondiljako, Monteskjė kūrinius, lenkų švietėjų — Stašico, brolių Sniadeckių, Kolontajaus veikalus, keliančius antifeodalinį reformų būtinumą, nagrinėjančius socialines Žečpospolitos žlugimo priežastis. Šviečiamojo amžiaus filosofai darė tam tikrą įtaką J. Leleveliui. Jau 1813 metais jis su pikta ironija kalbėjo apie tuos istorikus, kurių nuomone istorija privalo tik vieno ar kito valdovo ūgį, nosies ilgį ar kitus požymius aprašyti. J. Lelevelis buvo tvirtai įsitikinęs, kad ir ekonominis tautų gyvenimas turi dominti istoriką, jis pagrindė ekonominio gyvenimo istorinio tyrinėjimo būtinumą. Bet tuomet didžiausias jo nuopelnas, praplečiant istorinių tyrinėjimų ratą, buvo dėmesys pirmiausia socialinėms problemoms, jo darbas, tyrinėjant liaudies masių, valstiečių istoriją. Jis ryžtingai paneigė teiginį „istorija istorijai“. 1858 m. gegužės mėn. K. Marksas rašė: „Tikrosios pažangos dabartinė istoriografija pasiekė tada, kai istorikai nuo politinių formų paviršiaus nusileido į socialinės tikrovės gelmes... Savo kruopščiu ekonominių sąlygų, pavertusių lenkų laisvą valstietį baudžiauninku, tyrinėjimu senasis Lelevelis daug daugiau padarė savo tėvynės pavergimo priežastims išaiškinti, negu ištisas sambūris rašytojų, kurių visas bagažas buvo nukreiptas Rusijai burnoti“¹.

Lenkijoje, kaip ir Lietuvoje, kurios likimas buvo glaudžiai susijęs su Žečpospolitos žlugimu, pirmojoje XIX a. pusėje feodalizmas ėmė smarkiai irti, jo gelmėse vystėsi kapitalistiniai gamybos santykiai. Tuo laikotarpiu ypač paaštrėjo socialinis antagonizmas. Lenkijos Karalystėje pusė visos dirbamos žemės priklausė 17 tūkst. dvarininkų, palivarkų

valdytojams ir valstybinių dvarų nuomininkams. Likusią žemės dalį sudarė 327 tūkst. valstiečių kiemų². 4205 stambūs dvarininkai valdė 16 992 sodžius ir 239 privačius miestus (valstybinių miestų 1827 m. buvo 214). Smulkūs šlėktos buvo mažžemiai ir daugiausia bežemiai. Visoje Karalystėje buvo tik 32 490 smulkių šlėktų žemvaldžių, kurių sklypai buvo nuo 5 iki 50 margų. Valstiečiai skaudžiai juto žemės stoką ir, kad nemirtų iš bado, turėjo žemvaldžiui vergauti, atlikti sunkias prievoles. Valstiečių tarpe smarkiai auga socialinė diferenciacija. Feodalinio ūkio krizę lydėjo augantis masių pasipriešinimas. Daugelyje vietų valstiečiai atsisako atlikti baudžiavines prievoles, rašo skundus prieš ponus, kelia jiems teisme bylas. Pavyzdžiui, J. Lelevelis prisimena: „Būdamas Vilniaus universiteto studentu, aš išgirdau apie bruzdėjimus Žemaitijoje, tirono Zubovo dvaruose. Siurpas purtydavo, kai būdavo kalbama apie kai kuriuos įvykius, apie kankinimus...“³.

Buvusios Žečpospolitos žemėje buržuazinės revoliucijos išvakarių laikotarpiu aštrūs klasiniai prieštaravimai pynėsi su prieštaravimais, kilusiais dėl tautinės spaudos ir Lenkijos padalijimo. Visa tai nulėmė visuomeninio judėjimo vystymosi įtampą, jo sudėtingumą ir vidinį prieštaringumą.

Ryšium su debatais Lenkijos klausimu Frankfurte 1848 metais F. Engelsas pabrėžė, kad „nuo pat pirmųjų sąjungininkų mėginimų pavergti Lenkiją, lenkai ne tik sukdavo į kovą už savo nepriklausomybę, bet ir kartu *revoliucingai* išstodavo prieš savo vidaus visuomeninę santvarką“⁴. Čia pat F. Engelsas nurodė, kad Lenkijoje kova dėl nepriklausomybės yra kartu ir agrarinė demokratijos kova prieš feodalizmą. Lenkijoje bręstanti buržuazinė revoliucija pradėjo įgauti agrarinį pobūdį.

Perėjimo iš feodalizmo į kapitalizmą laikotarpio specifika ir besivystančios buržuazinės revoliucijos ypatybės nulėmė tai, kad Lenkijos išsivadavimo judėjimo priešakyje atsидūrė smulkieji ir vidutinieji šlėktos, kurie jungėsi su liaudies masėmis. Jau pirmojo padalijimo pasekmės buvo bajorijos, miestiečių ir iš dalies valstietijos susivienijimas tiek prieš Lenkijos pavergėjus, tiek ir prieš savo šalies stambiają aristokratiją⁵. Vadinasi, Lenkijoje pirmoje XIX amžiaus pusėje aktualiausi buvo du pagrindiniai uždaviniai: pirmas — kova dėl tautinės nepriklausomybės ir, antras — demokratiniai šalies pertvarkymai. Žinoma, J. Lelevelis, kaip to meto pažangus mąstytojas, kaip karštas patriotas ir demokratas, negalėjo neatsiliepti į šias gyvenimo iškeltas problemas, negalėjo aktyviai nedalyvauti, jas įgyvendinant; jis griežtai smerkė feodalus, nutolusius nuo savo liaudies, pasisakė prieš baudžiavą ir nacionalinę spaudą.

J. Lelevelio mokslinė veikla prasidėjo, jam esant Vilniuje. Čia jis parašė savo pirmuosius mokslinius veikalus, čia iš Vilniaus universiteto katedros jis aukštino liaudies demokratiją, pranašavo šviesią ateitį⁶.

Jau savo pirmuose veikaluose J. Lelevelis susimąstydavo dėl valstiečių likimo, stengėsi nušviesti valstiečių padėtį. 1818 metais, kaip T. Vagos vadovėlio „Lenkų kunigaikščių ir karalių istorija“ papildymas, iš spaudos išėjo J. Lelevelio veikalas „Lenkų karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio viešpatavimas“⁷, kuriame išdėstoma Lenkijos istorija paskutiniuoju XVIII a. trisdešimtmečiu. Siame veikale autorius išreiškė savo simpatijas darbo žmonėms, su kartėliu įrodinėjo, kad pagrindinės liaudies jėgos — valstiečių padėtis tuo laikotarpiu nepagerėjo ir tai nulėmė Lenkijos pražūtį. 1819 metais J. Lelevelis paskelbė straipsnį apie lenkų valstiečius⁸. Straipsnis turi didelę reikšmę, tiriant to laikotarpio J. Lelevelio socialines pažiūras. Čia autorius išdėstė lenkų valstiečių pavergimo istoriją, nurodė jų atsilikimo, tamsumo priežastis. Labai reikšmingos Lelevelio išvados, kad istorija, pasakojanti apie tautos praeitį, pirmiausia

turi būti teisinga, parašyta paprasta kalba, turi skiepyti liaudyje geriausius jausmus — patriotizmą, nacionalinį išdidumą, šaukti liaudį į išsivaduojamą kovą. Jis net buvo pasiryžęs rašyti istoriją valstiečiams, bet, deja, to neįvykdė. Žymiai vėliau J. Lelevelis aiškinosi, kad istorijos valstiečiams neparašęs todėl, jog tuo metu negalėjęs atvirai kalbėti apie socialinius prieštaravimus tarp valstiečių ir šlėktos, tai yra dar nebuvo pasiryžęs žadinti liaudį į kovą.

Kaip jaunimas pasitikėjo mokslininku, rodo tai, kad J. Lelevelis galėjo lankytis slaptoje Filomatų draugijoje, kuri siekė skleisti liberalizmo idėjas, aktyvizuoti visuomenę, sudominti ją problemomis, liečiančiomis visą liaudį, ir pagaliau formuoti ir kaupti visuomenės nuomonę. J. Lelevelis buvo idėjinis filomatų įkvėpėjas, nors aktyviai jų veikloj nedalyvavo. Vėliau sukurta slapta Filaretų draugija taip pat buvo jo remiama.

XIX amžiaus trečiajame dešimtmetyje Vilniaus universitete padėtis žymiai pasikeitė, sustiprėjo reakcija. 1824 metais (VIII.14) J. Lelevelis iš universiteto pašalinamas. Jis buvo pašalintas dėl įtakos jaunimui, nors jis pats nuo tikros revoliucinės veiklos dar buvo nuošaly. Po šio carinės valdžios akto žymiai paspartėjo J. Lelevelio demokratinių idėjų brenimas.

Vilniuje praleisti metai buvo didelių kūrybinių laimėjimų, mokslininko ir pedagogo šlovės laikotarpis. Kaip tik tuo metu J. Lelevelis pasuko į feodalinės istoriografijos tradicijų peržiūrėjimo ir naujo istorijos mokslo kūrimo kelią.

J. Lelevelio istorinis ir metodologinis požiūris gilėjo bei tobulėjo ir vėlesniais metais, veikiant revoliucinei ir mokslinei veiklai. Jis rašė, kad brendimo metais jau sugebėjo suprasti naujas tiesas, geriau suvokti anksčiau žinomas, tobulinti įvykių ir faktų aiškinimą.

Kadangi Nikolajaus I laikais Karalystėje padėtis paastrėjo, J. Lelevelis politiškai pasidarė veiklesnis: suartėjo su bajorais revoliucionieriais, 1825 metais įstojo į slaptą Patriotų draugiją. Po to, kai išaiškėjo Patriotų draugijos ryšiai su dekabristais, J. Lelevelis buvo kviečiamas į tardymo komisiją. Bet jo kaltės įrodymų trūko, todėl nebuvo represuotas. Jo populiarumas augo. 1828 metais J. Lelevelis atsidūrė politinės veiklos arenoje, pasiūlė į seimą savo kandidatūrą nuo Želechovsko apskrities. Tapęs atstovu (1829 m.), jis iškart suartėjo su opozicija seime, įsijungė į politinę kovą, pavyzdžiui, pasisakė už seimo debatų paskelbimą ir prieš reakcijos planus, numatančius konstitucijos pakeitimus ir t. t. Todėl didėjo revoliucinių grupių simpatija J. Leleveliui.

Iš šio laikotarpio J. Lelevelio darbų ypatingo dėmesio susilaukė „Lenkijos istorija, paprastai papasakota“⁹, kuri buvo išleista 1829 metais ir kuri iškart virto populiariu vadovėliu jaunimui. Ši knyga buvo pirmasis bandymas nušviesti visas Lenkijos istorijos sritis: politiką, ekonomiką, kultūrą, švietimą.

Salies politinės aplinkybės aštrėjo. Nacionalinės sprespaudos politika kėlė didžiausią nepasitenkinimą ne tik valstiečių tarpe, bet ir valdančiųjų sluoksniuose, inteligentijoje, miestiečių tarpe. Aukščiausios įtampos išraiška buvo 1830—1831 metų (Lapkričio) sukilimas. Keletą dienų prieš lapkričio 29 dieną pas J. Lelevelį atėjo sukilimo vadovai (P. Vysockis ir I. Zalivskis) pranešti jam apie savo planus ir sužinoti jo nuomonę tuo klausimu. J. Lelevelis buvo patriotas ir carizmo priešas, bet nesiemė atsakomybės. Todėl jis neprieštaravo atėjusiems, bet aiškiai ir neskatinio. Ir vis dėlto jis sugebėjo sustiprinti jų įsitikinimą, kad, jeigu bus imtasi ginklo, liaudis eis kartu su jais.

1830—1831 metų sukilimas Lenkijoje perėjo ir į Lietuvą, kur ilgai truko ir apėmė plačius visuomenės sluoksnius.

Lenkų visuomeniniame judėjime pagrindinę socialinę grupę sudarė šlėkta (Lietuvoje, be šlėktos, sukilime dalyvavo daug valstiečių, ypač Žemaitijoje). Kovos formas nulėmė bajorų revoliucingumas. Tenka pridurti, kad pati šlėkta nebuvo vienalytė: jeigu stambioji ir vidutinė žemėvaldiška šlėkta pirmuoju punktu kėlė „nacionalinius uždavinius“, aiškindama juos daugiausia didžiavalstybinio feodalinio nacionalizmo dvasia, tai daugybė smulkios ir deklasuotos šlėktos atstovų sutapo su buržuazine inteligentija ir su demokratinėmis grupėmis. Pasinaudodami tuo, kad bajorai revoliucionieriai neturėjo aiškos socialinės-politinės programos, feodaliniai konservatoriai užgrobė vadovavimą sukilimui. Vesdami užkulisines derybas su Nikolajum I, iš pradžių jie stengėsi sužlugdyti sukilimą, o vėliau, jam prasidėjus, nutarė sukilimą paversti paprasta karine kampanija ir užkirsti kelią bet kokiems socialiniams pertvarkymams.

Ivykus sukilimui, J. Lelevelis įėjo į vyriausybės sudėtį. Tokia J. Lelevelio padėtis turėjo nuraminti demokratinius sluoksnius, sudaryti pasitikėjimo vyriausybe atmosferą. Be to, vyriausybės nariai manė, kad tokiu būdu lengviau bus paraližuoti J. Lelevelio radikalius polėkius. Kartu jis buvo išrinktas revoliucinio klubo „Patriotų draugija“ pirmininku. Tokiomis priemonėmis visuomenė stengėsi atitraukti J. Lelevelį nuo valdančiųjų sluoksnių ir priartinti jį prie savęs.

Sio dvilypumo dėka J. Lelevelis atsidūrė gana keblioje padėtyje. Jis stengėsi suprasti abi šalis, suderinti dviejų priešingų stovyklų veiksmus, nukreipti jų jėgas bendranacionalinių idėjų įgyvendinimui, ragino vyriausybę patenkinti revoliucionierių reikalavimus, o šiems siūlė saikingumą. J. Lelevelis suprato savo dviprasmišką padėtį, bet negalėjo jos išvengti: bijojo susiskaldymo.

Kovodamas už demokratinę programą, J. Lelevelis nebuvo visiškai nuoseklus ir reiklus, jis blogai suvokė priešininkų rafinuotą politiką (ypač pirmuoju sukilimo laikotarpiu), pavyzdžiui, balsavo už I. Chlopickio diktatūrą, kuri taikstėsi su carizmu; J. Lelevelis dalyvavo derybose su didžiuoju kunigaikščiu Konstantinu (net sutiko be kliūčių išleisti Konstantino kariuomenę iš Karalystės), taktikos sumetimais, bijodamas vidaus nesantaikos paaštrėjimo, reagavo į šlėktos nuotaikas, pasisakydamas valstiečių klausimu, pasiūlė saikingą programą.

Su J. Lelevelio vardu susiję tam tikri revoliuciniai įvykiai Lenkijoje, pavyzdžiui, liaudies masių demonstracija 1831 m. sausio 25 d. dekabristų garbei, 1831 m. rugpiučio 15 d. liaudies sukilimas, reikalavęs sudemokratininti politiką ir pritaikyti revoliucinius metodus. J. Lelevelis įrodinėjo, kad revoliucija privalo ne gintis, bet pulkti, nes kitokiu atveju ji bus bejėgė.

Pagrindinė socialinė problema, nuo kurios priklausė sukilimas, buvo agrarinis klausimas. Valdantieji sluoksniai bijojo liaudies masių, tai nulėmė jų poziciją valstiečių klausimu. Valdžia nesiryžo duoti dvarininkams nė vieno nurodymo palengvinti valstiečių padėtį.

J. Lelevelis suprato, kad pagrindinės socialinės sukilimo problemos srityje — valstiečių klausimu — reikia ką nors nedelsiant daryti liaudžiai. 1831 m. sausio 30 d. jis pateikia seimui svarstyti projektą, kuriame siūlo apdovanoti iš valstybinių dvarų žemės sklypais visus kareivius, dalyvavusius sukilime. Projekte numatė likviduoti buvusį dvarų nuomininkų — šlėktos žemių dalį ir tokiu būdu įsteigti tam tikrą skaičių savarankiškų valstiečių ūkių. J. Lelevelio pasiūlymas davė užuomazgą spręsti žemių atidavimo valstiečiams klausimą seime.

Vasario 19 d. seimas priėmė pasiūlymą išskirti gaunamų iš nacionalinių žemių 10 mln. zlotų pensijoms iki gyvos galvos (po 150—300 zlotų per metus) sužeistiesiems (bet darbingiems) ir žuvusiųjų kareivių bei puskarininkių šeimoms. Lenkų kariuomenės prie Bialolenkos sutriuškinimas

ir vasario 24—25 dienų mūšio prie Grochovo pasekmės sutrikdė seimo deputatus. Todėl 1831 m. kovo 3 d. seimo dienotvarkėje buvo iškeltas įstatymo projektas dėl žemės paskyrimo valstiečiams, gyvenantiems valdiškuose dvaruose, ir dėl jų atleidimo nuo baudžiavos.

1831 m. kovo 18 d. laikraščio „Nova Polska“ puslapiuose buvo išspausdintas J. Lelevelio straipsnis „Žemės atidavimas valstiečių nuosavybėn“¹⁰, kur autorius teigė, kad 10 mln. zlotų iš nacionalinių žemių yra labai menka nuolaida, negalinti nė vieno patenkinti. Toliau jis siūlė atiduoti žemę kaip „gryną nuosavybę“, be jokių baudžiavinių prievolių, taip pat be činšo mokėjimų. Be to, jo nuomone, būtina kareiviams išskirti tokio dydžio sklypus, kad užtektų šeimai išlaikyti, tai yra kad susidarytų savarankiški nedideli ūkiai. „Mano mintis ir troškimas,— rašė J. Lelevelis,— išskirti kareiviams žemę visiškai nuosavybėn“ be jokio činšo mokėjimo ar tarnybinių prievolių, t. y. kad apdovanotajam žeme žemė būtų atiduota, už tai „nieko neįpareigojant, kaip palikimas, kad valstietis galėtų ją parduoti, padovanoti, kad ją galėtų paveldėti vaikai, anūkai, artimi ir tolimi giminės“¹¹. J. Lelevelis suprato, kad duoti vien tik žemės žmonėms, neturintiems jokios nuosavybės ir negaunantiems pagalbos, reiškia užkrauti jiems naują naštą, todėl „...reikia ją dalyti... su kai kuriais trobesiais, aprūpinti ją bent darbo gyvuliais arba pinigine pašalpa, kurios pakaktų ūkio trobesiams pasistatyti, darbo jaučiams arba arkliams nusipirkti, užtektų pirmajai sėjai, inventoriui“¹². Vadinas, J. Lelevelis siekė pagerinti padėtį bent tų valstiečių, kurie dalyvavo sukilime. Tame pačiame straipsnyje autorius paliečia klausimą apie lažo panaikinimą ir valstiečių, esančių valstybiniuose dvaruose, pervedimą į činšą, reikalaujamas, kad už činšą valstietis galėtų įsigyti žemės nuosavybės teisę. Privačiuose dvaruose valstiečių atleidimo nuo baudžiavos klausimą J. Lelevelis nukėlė ateičiai, baimindamasis šlėktos pasipriešinimo. „Grįždamas prie klausimo apie lažo panaikinimą ir pervedimą valstiečių į činšą, aš nuoširdžiai trokštu, kad tai įvyktų ne tik valstybiniuose dvaruose, bet ir privačiuose. Vis dėlto manau, kad čia ne įstatymo reikalas, o tik pilietiškas įsitikinimas, kad taip bus geriau ir kad tai atitiks bendrus savi-ninkų ir valstiečių interesus. Džiaugiuos, kai susitinku Galicijos, Ukrainos, Lietuvos piliečius, turinčius tokius pat troškimus ir kuriančius tokius pat projektus. Bet abejoju, ar pasiseks tai įgyvendinti. Man abejonės kyla ne todėl, kad piliečiai, žemės savininkai, atsisakytų nuo tų permainų, bet patys kaimo žmonės daugelyje vietų nenorės mokėti činšo, stengsis ir ateityje laikytis savo kvailo įpročio — atidirbti lažą; tokio elgesio daugelį pavyzdžių mes matėme įvairiose plačiosios Lenkijos vietose“¹³. Kaip rodo ši citata, J. Lelevelis pritarė valdžios nuomonei nesikišti į šlėktos ir valstiečių tarpusavio santykius, tikėjosi, kad šlėkta savanoriškai sutiks išskirti valstiečiams žemės. Jo tvirtinimas, kad valstiečiai nesutinka mokėti činšo, rodo, kad J. Lelevelis nebuvo pastebėjęs, jog paskirtas činšas viršija valstiečio galimybes mokėti.

1831 m. kovo 28 d. finansų ministras A. Bernackis paskelbė naujo įstatymo projektą, kuris numatė valstybinius valstiečius padaryti savų sklypų savininkais įpėdinystės teisėmis ir lažo pakeitimą dešimties metų laikotarpiu į činšą. Iš činšo išsivaduoti valstietis galėtų tik išsipirkdamas. J. Lelevelis rėmė Bernackio projektą. Tačiau ir šiam ribotam reformos projektui seimo debatų metu buvo pasipriešinta. Užsispyrusi šlėkta nenorėjo daryti valstiečiams jokių nuolaidų. Ir tik karo pavojus bei viltis pritraukti valstiečius į sukilimą privertė seimą priimti Bernackio projektą (jį priėmė maža seimo sudėtis — 33 seimo nariai). Bet kai tik karo pavojus praėjo ir buvo pasiekti laikini laimėjimai, tai 1831 m. balandžio 18 d. seimo sesija ėmė svarstyti, ar teisėta buvo nepilnės seimo sudėties

veikla. Projekto svarstymas buvo atidėtas, kad niekad prie jo nebegrįžtų. Valstietiškos reformos projektas, kurį seimui pasiūlė Janas Olrichas Šaneckis, birželio mėnesį buvo perduotas komisijai, bet ji to net nesvarstė. Tokia šlėktos politika atstūmė nuo sukilimo valstiečius, pakilusius į kovą už savo nacionalinį ir socialinį išsivadavimą.

1831 m. gegužės 29 d. J. Lelevelis pasakė kalbą¹⁴ Patriotų draugijos posėdyje, skirtame sukilimo pradžiai; kalbėdamas jis pirmą kartą drąsiai suformulavo du pagrindinius sukilimo uždavinius: sukilimą už nepriklausomybės iškovojimą ir už socialinius pertvarkymus, pagerinant visų klasių padėtį. Jis čia pat pabrėžė, kad socialinio klausimo vien tik iškėlimas, jo svarstymas turi didelės reikšmės. J. Lelevelis vis giliau įsitikino, kad socialiniai pertvarkymai yra būtini ir tuo požiūriu ėmė vertinti sukilimo eigą ir kryptį. Tie teiginiai, labiau išvystyti, pateikti veikale „Trys konstitucijos“¹⁵, kuriame pagrindžia Lenkijos santvarkos pakeitimo demokratine kryptimi neišvengiamumą. Taigi lapkričio sukilimo laikotarpiu jis buvo susidariusios demokratinės stovyklos svarbiausias ideologas. J. Lelevelio vardas tampa pažangių ir patriotinių sluoksnių vėliava. F. Engelsas aukštai vertino J. Lelevelio vaidmenį 1830 metų sukilime. „Jis pasiūlė,—rašė F. Engelsas,—tikrai revoliucines priemones, kurių drąsus pobūdis išgąsdino seimo aristokratus... suteikiant pilietines teises žydams ir valstiečiams, suteikiant pastariesiems žemės nuosavybę, pertvarkant Lenkiją demokratijos ir lygybės pagrindais, jis ieškojo kelių nacionalinę kovą paversti kova už laisvę“¹⁶.

Sukilimas buvo nuslopintas. Lenkijoje ilgam įsitvirtino žiaurus kariškas policinis teroras. Bet sukilimas nepraėjo veltui. Buvo imta ieškoti nesėkmės priežasčių, giliau studijuoti patyrimą, lyginti tai, kas pergyventa, su kitų tautų istorija. J. Lelevelio nuomone, sukilimo nesėkmę labiausiai nulėmė tai, kad aristokratija sukliudė įgyvendinti respublikinę programą, kurią pagrindė radikalus judėjimo sparnas, atmetė pačius kukliausius agrarinio klausimo sprendimo projektus. Be to, seimas nepateisinausiai atmetė Patriotų draugijos šūkį, skelbusį, jog sukilimas negali būti sėkmingas, jeigu jo nelydi revoliucija¹⁷. Jis buvo visiškai teišus, pabrėždamas, kad svarbiausios sukilimo pralaimėjimo priežastys buvo socialinės. Po Lapkričio sukilimo, jam pralaimėjus, Lelevelio pažiūros pasidarė dar gilesnės.

Sunkūs nuostoliai nepertraukė išsivaduojamojo judėjimo ir revoliucinės-patriotinės minties. Viską kritiškai pervertinant, bajorijos revoliucinės idėjos patirtis buvo išsaugota ir toliau vystėsi. Įsisavindami pirmųjų patyrimą, ėmė veikti ir išlikę judėjimo veteranai, ir naujoji kovotojų karta.

O šalyje krizė vis augo. Po 1830 metų iškilo antifeodalinė demokratinė stovykla. Kadangi būtinai reikėjo įtraukti į kovą valstietiją, agrarinis klausimas pasidarė centriniu klausimu įvairių to meto grupuočių išsivadavimo programose. Bet revoliuciniai demokratai buvo prieštarinčiai nusiteikę. Viena vertus, jie suprato, kad sėkmingai nacionalinio išsivadavimo kovai būtina sąjunga su plačiosiomis masėmis, kita vertus, jie atsi-traukdavo, kai būdavo kalbama apie dvarinikiškos nuosavybės likvidavimą, baiminosi liaudies masių revoliucinės iniciatyvos. Todėl antifeodalinėje demokratinėje stovykloje nebuvo vienybės. Joje aiškiai išsiskyrė dvi kryptys. Pirmosios krypties agrarinė programa siekė likviduoti baudžiavinės priklausomybės formas, perduoti žemę valstiečiams-savininkams. Bet ši revoliucinė priemonė buvo šlėktiškai ribota: pagal projektą didžiuliai žemės plotai turėjo likti dvarininkų rankose (palivarkų žemės), buvo visiškai apeinami mažžemių ir bežemių valstiečių interesai. Šios krypties vadovai skelbė socialinių reformų būtinumą, bet jas iškovoti

stengėsi susitarimo būdu, jie apeliavo pirmiausia į patriotinius šlėktos jausmus, į ją jie kreipėsi, apeidami valstietiją. Valstiečio asmenyje jie norėjo matyti tik nacionalinės kovos sąjungininką, o savarankiško valstietiško judėjimo bijojo. Čia glūdi prieštaravimų ir svyravimų priežastis, iliuzijos, kad šlėkta kada nors pati atsisakys žemės. Tokių pažiūrų laikėsi po 1830 metų Lenkų demokratų draugija emigracijoje, jos idėjos socialinės revoliucijos klausimu buvo artimos ir J. Leleveliui.

Antroji kryptis nuosekliai atstovavo liaudies siekiams, liaudyje ji įžiūrėjo veiksmingą agrarinės revoliucijos jėgą. Tos krypties vadovai ryžtingai skelbė visos šlėktos nuosavybės likvidavimą. Jų programa reikalavo dalyti žemes ne tik valstiečiams-savininkams, bet ir bežemiams. Šios krypties šalininkai neatsisakė nuo revoliucinių kovos priemonių. Šiai kryptčiai taip pat reikia priskirti emigracijoje egzistavusias Lenkų liaudies Grudzionžo ir Umanės draugijas. Lenkijos teritorijoje tos krypties šalininkai buvo Lenkų liaudies draugijos kairysis sparnas ir P. Scegeno organizacija.

Tokios buvo dvi pagrindinės kryptys, prie kurių šliejosi daugybė smulkių grupuočių ir užsienyje, ir Lenkijoje. Šių dviejų kryptčių tarpusavio santykiai buvo dvejojo pobūdžio. Viena vertus, vyko jų tarpusavio kova (pavyzdžiui, Umanės lenkų liaudies organizacijos atstovai kritikavo LDD polinkį į kompromisus, jų veiklos ir ideologijos nenuoseklumą), kita vertus, jos suprato sąjungos su LDD būtinumą kovoje su konservatorių ir reakcionierių stovykla. Abi kryptys turėjo vieną bendrą idėją. Ji buvo tokia — demokratinė respublika, užtikrinanti laisvę ir lygybę visiems žmonėms be išimties, baudžiavos panaikinimas, bekompromisinis požiūris į nacionalinę išsivadavimo kovą, patriotizmas ir internacionalizmas, ieškojimas šalininkų tautų revoliuciniame judėjime, o ne svetimų šalių vyriausybėse. Abi kryptys vieningai kovojo su konservatorių ir reakcionierių stovykla, linkstančia į liberalizmą, į socialines reformas „iš viršaus“ (visada besiorientuojančią į Vakarų valstybių vyriausybes), taip pat ir su kraštutinėmis reakcinėmis didikų-feodalų grupuotėmis, besitaikstančiomis su pavergėjų vyriausybėmis. K. Marksas laiške J. F. Bekerui 1860 m. balandžio 9 d. J. Lelevelį vadino stipria natūra ir pažymėjo, kad tokie žmonės, kaip J. Lelevelis, „kartą stoję į revoliucinį kelią, net iš nesėkmių sėmėsi sau naujų jėgų ir darėsi dar ryžtingesni, kuo ilgiau plaukė istorijos srove“¹⁸. Sukilimo pralaimėjimas nepalaužė mokslininko. Ir emigracijoje jis įsijungė į visuomeninę veiklą: rašė, polemizavo ir, įsitikinęs, kad Lenkijos laisvė glaudžiai susijusi su kitų Europos tautų laisve, užmegzdavo ryšius su žymiausiais Europos revoliucionieriais. Nesigailėdamas jėgų, J. Lelevelis kovojo už emigrantų vienybę, bet jo pastangos negalėjo turėti pasisekimo. J. Lelevelio revoliucinė pozicija atstūmė konservatyviusius elementus, kurie perėjo į A. Čartorickio stovyklą, o nuoseklūs demokratai kaltino jį už jėgos ir drąsos stoką, siūlė viešai paskelbti kaip programą reikalavimą radikalią agrarinę reformą.

1833 metais J. Lelevelis kartu su Vorceliu, Novickiu ir Pulackiu susitarė su Briuselio „Liaudies balso“ leidėju Žoberu jo laikraštį padaryti lenkų emigrantų organu. Jame J. Lelevelis ir kiti emigrantai skelbė straipsnius, kuriuose aiškino Žečpospolitos žlugimo ir sukilimo pralaimėjimo priežastis. Tie aiškinimai buvo aktualūs, nes jie demaskavo stambiąją aristokratiją, skelbė prieš ją kovą. Atstovaudamas įvairias organizacijas emigracijoje, J. Lelevelis išreiškė liaudies, pilna to žodžio prasme, ideologiją ir siekimus (į „liaudies“ sąvoką jis įjungė šlėktą, miestiečius, valstiečius ir dvasininkus) ir sugebėjo atskirti, kas išsivadavimo kovoje draugas ir kas priešas. Jo kalbos, atsišaukimai ir istoriniai veikalai kupini neapykantos visoms antiliaudinėms jėgoms.

J. Lelevelis ir emigracijoje tęsė dar Vilniuje pradėtus lenkų ir aplamai Rytų Europos slavų valstietijos istorijos tyrinėjimus. Šis darbas turėjo ne tik didžiulę mokslinę, bet ir aktualią politinę reikšmę, nes atidengė ekonominius pagrindus tos nacionalinės išdavystės politikos, kurią vykdė lenkų aristokratai Žečpospolitos žlugimo išvakarėse.

Išvažiuojant iš Prancūzijos, į J. Lelevelio rankas pateko M. Kubrakevičiaus brošiūra „Pastabos dėl Gegužės 3-sios Konstitucijos“. Autorius, emigrantas ir demokratas, brošiūroje teigė, kad niekas negali be prievartos ir žmonių aukų pasiskelbti oro arba vandens savininku, juo labiau niekas negali gauti nuosavybės žemės, kuriai reikia darbo, kad būtų vaisių. Jis teigė, kad žemė visiems žmonėms yra lyg staklės, prie kurių turi dirbti tik tie, kurie sugeba, tai yra, valstiečiai, žemdirbiai. Iš čia, Kubrakevičiaus nuomone, išplaukia neišvengiamumas išskirti visiems valstiečiams žemes¹⁹.

Tokios pastabos privertė ir J. Lelevelį pasisakyti šia tema. Dar Ture, pirmųjų įspūdžių veikiamas, jis išdėstė keletą samprotavimų. Straipsnis „Mintys dėl M. Kubrakevičiaus straipsnio“ buvo išspausdintas 1833 metais lapkričio pabaigoje laikraštyje „Lenkų piligrimas“. Straipsnis prasidėjo teiginiu: „Lenkų tauta atgims ir sustiprės tik per lenkų liaudį... Prieš keletą metų Vilniaus universitete aš buvau paklauses: lenkų liaudis tik per aristokratiją neteko Šlionsko ir Prūsijos, o kaip susigrąžins?— Ir niekas negalėjo atsakyti, kad tik liaudis, liaudies valdžios demokratijos dėka“ (p. 4—6).

J. Lelevelis gerai suprato, kad be didelių permainų, liečiančių nuosavybę, liaudies padėtis nepagerės. Jis susimąsto: kur ieškoti nuosavybės pradžios, koku būdu ji atsirado, prievartos ar susitarimo būdu? „Kas yra nuosavybė? Kokie jos dėsniai? Ar ji turi būti gerbiama ar ne?— Tai yra samprotavimų objektas; bet kaip ji atsirado?“ Ir čia jis atsako: „Nežinau“ (p. 8).

Autorius teigė, kad istorija turi daugybę pavyzdžių, jog nuosavybė atsirado prievartos būdu: „Tas, kuris pasisavino palikimą, karo belaisvius... apgyvendina kaip baudžiauninkus ir priverčia juos eiti lažą. Tai prievarta“ (p. 9). Bet būna, sako J. Lelevelis, ir kitaip: „Lietuvoje ilgą laiką žemės niekam nepriklausė. Didysis Lietuvos kunigaikštis, o lenkų karalius, kaip dykines dalijo jas šlėktai, svetimšaliams, bajorams... Tas žemes jiems atiduodavo nuosavybėn... Klausimas: ar ši nuosavybė gauta susitarimo ar prievartos būdu?“ (p. 10). Vadinasi, J. Lelevelis tuo metu dar aiškiai nenuvokė privačios nuosavybės prigimties, jos istorinio atsiradimo būdų. Tai ir buvo jo demokratinės programos silpnųjų vietų priežastis. Ir vis dėlto tokią padėtį, kai valstiečiai dirba svetimą žemę, jis laikė nenatūralia, sakydamas, kad „tai bloga“ ir kad šią padėtį „reikia ištaisyti“ (p. 17).

Bet kaip tai padaryti? Jeigu Lapkričio sukilimo metu J. Lelevelis pasisakė už žemės dalijimą tik kareiviams-sukilėliams, tai dabar jis teigė, kad teisingumas ragina žengti žymiai toliau. Jis aiškino, kad reikia: a) duoti valstiečiams valstybinių dvarų žemes arba tas žemes, kurios jiems priklausė, arba per žemstvos kreditinę draugiją sudaryti lengvesnes sąlygas joms įsigyti; b) valstybines karališkąsias žemes visiškai išdalyti kareiviams; c) įtikinti paveldimų dvarų ponus užrašyti valstiečiams žemę arba bent ją parduoti, kad visi kuo greičiau išsilaisvintų ne tik nuo lažo, bet ir nuo činšo. „Labai gera, kai lažo nėra; o dar geriau, kur egzistuoja gryna nuosavybė, kur nėra nei lažo, nei činšo“ (p. 19), t. y. kad žemė pereitų valstiečiams, turintiems sklypus, be jokių prievolių buvusių ponų naudai. Kartu J. Lelevelis pritarė ir tam, kad žemė būtų atiduota, atsilyginant dvarininkams; be to, palivarkų nuosavybė liko nepaliesta.

Tokia programa ketvirtą dešimtmečio laikotarpiu atspindėjo beveik visų emigrantų pažiūras. Kiek toliau žengė tik kairieji, kurie skelbė, kad, dalijant žemę valstiečiams-savininkams, be sklypų liks bežemiai valstiečiai. Be to, kaime ir toliau ekonomiškai pirmaus palivarkų savininkai. Jie reikalavo, kad visa žemė taptų liaudies nuosavybe, tuomet valstietis iš valdžios gautų žemės sklypą iki gyvos galvos. J. Lelevelis taip toli niekad nėjo, nors suprato, kad žemės dalijimas valstiečių klausimo dar neišspręs. Reikalaudamas panaikinti lažą, J. Lelevelis įterpdavo: „Tačiau, kad tik vėl kas nors nauja, dar sunkesnio neužgultų liaudies ateity“ (p. 15).

J. Lelevelis nepropagavo agrarinės revoliucijos prievarta. Nors kadaise galingieji galėjo iš vieny jėga atimti nuosavybę, kad perduotų ją kitiems, bet tai nėra, jo nuomone, nurodymas, kaip reikia dabar, kultūringesniu laikotarpiu, pasielgti. „Prievarta ir veržlumas ne visada pasiekia rezultatų. Veržliai atlikti operaciją, prievarta išplėsti iš ponų ir oligarchų žemę valstiečių naudai, koks rezultatas?“ (p. 17)— klausė jis. J. Lelevelis baiminosi, kad nekiltų pilietinis karas. „Įgrasinti savininkai,—rašė jis,—energingiau gins savo, negu tėvynę, laisvę... Tada atsisveikint su tautine veikla, laisve ir net nuosavybe. Kas nors trečias ta nuosavybe pasinaudos“ (p. 17). Vadinasi, jis baiminosi, kad perversmas prievarta gali pakenkti sukilimui. J. Lelevelis tikėjosi, kad santykiai tarp šlėktos ir valstiečių gali susiklostyti laisvanoriško susitarimo būdu. Tai, jo nuomone, labiau galimas ir labiau efektingas dalykas. „Laisvanoriškas susitarimas, pagal įsitikinimą, gali sudaryti, be abejonės, tvirtą padėtį. Žemės dalijimas valstiečiams būtinas tiek dėl pačios šlėktos interesų (jei jie teisingai suprantami), tiek ir lenkų liaudies gerovei bei galybei. Tai didi tiesa, su kuria reikia visus supažindinti, kurią reikia visiems įkvėpti. O kai tik šis įsitikinimas taps visuotiniu, atsiras gana lengvų priemonių ją įgyvendinti be skriaudos, be skundų“ (p. 18). Čia atsispindi J. Lelevelio pažiūrų utopiškumas. Tokia pozicija buvo tam laikotarpiui neradikali, bet, be abejonės, ir ne konservatyvi. Kartą jis net pabrėžė: „...reikia masės pažadinti, kad jos reikalautų, tikėtų ir veiktų...“ (p. 19), tai yra, kad valstiečių reikalavimai priverstų šlėktą nusileisti.

Lyginant agrarines politinių grupuočių programas, visada reikia atsižvelgti į jų atsiradimo aplinkybes ir laiką. „Mintys dėl M. Kubrakevičiaus straipsnio“ susijusios kaip tik su tų programų atsiradimo pradžia emigracijoje. 1833 metais jos buvo pažangios ir atspindėjo J. Lelevelio pažiūrų vystymąsi.

Reikia dar pastebėti, kad šis straipsnis buvo prieš didikus, bet ne prieš šlėktas. J. Lelevelis rašė, kad „negalima engti šlėktos vien todėl, kad jis šlėkta“ (p. 14), nes šlėkta „...jau šiandien stos kartu su valstiečiais prieš ponus ir reikalaus pilietinių laisvių, lygybės, brolybės ir Lenkijos nepriklausomybės“ (p. 15). Jis su kartėliu pabrėžė, kad ir įstatymas galingųjų pusėje: „Įstatymas nedraudžia numirti badu, tik draudžia prašyti išmaldos“ (p. 20).

Pirmaisiais emigracijos mėnesiais J. Lelevelis vengė pasisakyti valstiečių klausimu. Tuomet jis turėjo tikslą suvienyti emigraciją ir nenorėjo jos skaldyti programų problemomis. Vėliau jis pakeitė nuomonę, nes įsitikino, kad neįmanoma Lenkijos išsivadavimo judėjime žengti nė vieno žingsnio pirmyn, kol nebus paruošta aiški jos ateities socialinio pertvarkymo programa. Tokią programą J. Lelevelis ir iškėlė.

XIX a. ketvirtasis dešimtmetis buvo įtempto ir vaisingo mokslinio darbo laikotarpis. Nuo 1835 metų vidurio iki 1836 metų J. Lelevelis dirbo prie veikalo „Atgimstanti Lenkija“²⁰. Ši knyga užima ypatingą vietą J. Lelevelio mokslinių darbų tarpe. Savo pobūdžiu, dėstymo metodu ji yra tarp memuarinės ir populiarios mokslinės literatūros. Čia autorius išdėstė

politinę Lenkijos istoriją nuo 1795 metų iki 1830—1831 metų sukilimo sutriuškinimo. J. Lelevelis buvo aprašytų įvykių amžininkas — ne tik vienas iš jo parašytos istorijos liudininkų, bet ir kūrėjų.

Knygos gilus prasmingas pavadinimas — „Atgimstanti Lenkija“. Analizuodamas šio tragiško lenkų istorijos laikotarpio politines ir socialines problemas, J. Lelevelis kaltino aristokratiją, nusakė jos antipatriotiškumą ir savanaudiškas pozicijas valstiečių klausimu. Remdamasis istoriniais faktais, J. Lelevelis įrodinėjo, kaip, pradedant ponų konfederacija ir baigiant Lapkričio sukilimu, liaudis vis aktyviau dalyvavo ginkluotų puolimų metu. Veikalas šaukė į kovą už Lenkijos atgimimą, į glaudų tautinio sukilimo susiejimą su socialine revoliucija. „Kiekvienas valstietis, kalbąs rusiškai, lenkiškai ar lietuviškai, jei bus įsitikinęs, kad iškovo sau laisvę, vienodai pasiaukojamai eis į mūšį ir sudarys debesis tūkstantinių dalinių, neišsibėgiojančių, nenugalimų, ir kovos kaip kadaise kazokai, o susijungę su armija ir karinga šlėkta, iš tikrųjų užmėtys savo kepurėmis prieš armijas, savo ietimis užtemdys jiems saulę ir sunaikins visą“²¹, tai yra tik socialinių pertvarkymų idėja gali suvienyti įvairių tautų liaudies mases ir suteikti joms naujų jėgų kovai prieš bendrą priešą ir pasiekti pergalę. „Atgimstanti Lenkija“, nežiūrint jos daugelio pažangių minčių, nėra gilus istorinis tyrinėjimas ir nepakankamai pilnai analizuoja įvykius. Ji parašyta vaikams.

Tam pačiam laikotarpiui priklauso ir kitas J. Lelevelio darbas, turįs didelės reikšmės jo socialinėms-politinėms pažiūroms suprasti. 1833 metais Straševičius (jo „Numizmatikos“ leidėjas) įkalbėjo J. Lelevelį išleisti prancūzų kalba anksčiau parašytą „Lenkijos istoriją“. J. Lelevelį viliojo galimybė supažindinti prancūzus su jo tėvynės istorija. Autorius nenorėjo keisti savo ankstesnės knygos konstrukcijos, bet nutarė papildyti ją plačiais komentarais. Tie komentarai savo apimtim viršijo pačią knygą, virto tartum kita, pagilinta Lenkijos istorija, pirmiausia socialine valstiečių ir jų santykių su šlėkta istorija; jie buvo parašyti 1836 metais prancūzų kalba. Tai ir buvo įžymiosios „Pastabos prie Lenkijos ir jos liaudies istorijos“²², kur išdėstyta autoriaus istorinių-sociologinių koncepcijų esmė. Šis veikalas yra pirmoji mokslinė lenkų istorijos sintezė.

„Pastabos“ — Lenkijos istorijos santrauka, išdėstyta ypatingu požiūriu. Tai dviejų pagrindinių klasių — „kmetų“ (kmieć), tai yra valstiečių, ir šlėktos — amžių kovos istorija. Šias klases J. Lelevelis pastebi dar prieš krikščionybės įvedimą. „Žmonija daloma į dvi grupes: viena grupė aktyvi antrosios, kurią ji išnaudoja ir engia, sąskaita... Daugybę Slovianščinoje buvusių įvykių, kurie iki šiol buvo kitaip nušviečiami, lengva išaiškinti viršūnių klasės kova su valstiečiais“²³. Idealistiškai aiškindamas istorinio vystymosi dėsningumą (į istorinį procesą iš esmės jis žiūrėjo kaip į „kultūros srovių“ vystymąsi, srovių, beveik mistiškai atspindinčių idėjas, dvasinius reiškinius, nuo kurių kilimo ar smukimo priklauso istorinis tautų likimas), J. Lelevelis vienu metu su tokiais buržuazniais prancūzų istorikais, kaip Gizo, Tjeras ir kt., sugebėjo savarankiškai suprasti istorinį procesą, kaip klasių kovą. Tačiau skirtingai, negu prancūzų istorikai, jis feodalinės visuomenės klasių kovą aiškino ne kaip vieno trečdaliao visuomenės pasipriešinimą prieš valdančiuosius sluoksnius, o kaip valstiečių kovą prieš šlėktas. J. Lelevelis paneigė kai kurių istorikų teiginius, kad klasės atsiradusios, svetimšaliams užkariavus slavų žemes, ir parodė, jog klasės atsirado kaip tam tikrų ekonominių procesų pasekmė. Tenka pastebėti, kad į klases jis skirstė pagal jų pasiturimumo laipsnį: „Atskirų asmenų turtas vis augo, ir tai daugiau sąlygojo pasiskirstymą klasėmis“²⁴.

J. Lelevelis nesuprato, kad klasių susidarymo procese glūdi gamybi- nių jėgų vystymasis, nulėmęs gamybinių santykių pasikeitimą, pirmąsias bendruomenės santvarkos žlugimą ir klasinės visuomenės atsiradimą. Pa- žangi idėja paversti demokratiškai šlėktišką Lenkiją buržuazine, J. Lele- velio aiškinimuose įgaudavo senovės lenkų demokratinės bendruomenės valdžios (gminowładztwo) įgyvendinimo šūkio pobūdį. Ši koncepcija kilo, jam galvojant, kad tautinė nepriklausomybė gali būti iškovota, tik akty- viai dalyvaujant šlėktai ir valstiečiams. Liaudis buvo paversta, vadinasi, reikėjo parodyti jos buvusią didybę. Todėl „Pastabų“ autorius išaukština ir pirmąsias žemstvos karių lygybę, ir šlėktišką bendruomenės valdžią XVI bei XVII amžiais. Toks naivus praeities visuomeninio-politinio idealo perkėlimas į savo meto aplinkybes išreiškė J. Lelevelio agrarinį romaniz- mą.

Iš esmės ši koncepcija buvo prieštaringa. Kovoiant už nacionalinę pažangą ir nepriklausomybę, neįmanoma skelbti agrarinės revoliucijos ir kartu įrodinėti, kad būtina remtis šlėkta. Valstietija negalėjo pritarti J. Leleveliui, nes jis teigiamai vertino šlėktiškos bendruomenės valdžios režimą, savo ruožtu šlėkta nenorėjo sutikti su J. Lelevelio duota jos kilmės, vaidmens, įvedant baudžią, interpretacija. J. Lelevelis norėjo panaudoti politines praeities institucijas, neatsižvelgdamas į Lenkijos vystymosi ekonominius poslinkius. O visų idealiausia santvarka, apie kurią svajojo J. Lelevelis, be feodalinų santykių, be sluoksnių privile- gijų, paremta lygybe ir laisve, buvo iš esmės buržuazinė. Tokia koncep- cija virto patriotiškai nusiteikusių smulkiaburžuazinės demokratijos ideo- logija ²⁵.

„Pastabose Lenkijos ir jos liaudies istorijos klausimu“ ryškiau kaip „Lenkijos istorijoje“ į pirmąją vietą iškeliamą liaudies masių istoriją. Kruopščiai J. Lelevelis ištyrė palaipsnių baudžios įvedimą. Analizuoda- mas valstiečių išnaudojimo didėjimą, jis pabrėžė, kad šis didėjimas prā- sidėjo nuo viduramžių, įvairinant lažo formas. Tirdamas buities elemen- tus, autorius stengėsi palyginti įvairių krašto rajonų valstiečių požiūrį į žemę, baudžiosinės priklausomybės stiprėjimą, valstiečių padėtį. Be to, lenkų valstiečių padėtį jis lygino su lietuvių, ukrainiečių, čekų, vengrų valstiečių padėtim. Ypač reikšminga yra J. Lelevelio išvada apie pablo- gėjusią naujųjų laikų materialinę valstietijos būklę ir su ja susijusį išsi- vadavimo judėjimą, taip pat apie dominuojančių socialinių Žečpospolitos žlugimo priežasčių reikšmę.

XIX amžiaus ketvirtąjo dešimtmečio antroje pusėje socialinės revo- liucijos šūkiai tapo J. Lelevelio vėliava, po kuria jis siekė suvienyti visą lenkų demokratinę emigraciją. „Lenkų, gyvenančių Belgijoje, manifeste“ ²⁶, parašytame 1836 metais, jis pareikalavo visą valstiečių dirbamą žemę pripažinti jų tikrąja nuosavybe, atleisti baudžiauninkus nuo lažo ir kitų prievolių. Be to, visa tai reikia padaryti, nelaukiant akimirkos, kai liau- dis pati šito pareikalaus. Ir čia J. Lelevelis pasisakė prieš agrarinę re- voliuciją prievartos keliu, bet tai dar nesako, kad jis iš principo smerktų kovojančių už savo teises valstiečių naudojamą prievartą. Jis net grasino šlėktai, kad „jeigu visur gyvuoja nuosavybės teisė, tai pačioje prigim- tyje taip pat gyvuoja ir nusavinimo teisė“ ²⁷.

Konservatoriai apšaukė J. Lelevelį doktrinierium, kuris pasirošęs paaugoti krašto nepriklausomybę pamėgtai socialinei schemai. Tokiom priemonėm jie stengėsi nuo jo nuvilioti svyruojančius emigrantus.

J. Lelevelio politinė ir agrarinė programa ir net numatyti jos įgyven- dinimo metodai iš esmės nesiskyrė nuo tų, kuriuos skelbė LDD savo Ma- nifeste 1836 metais. Tuo tarpu LDD ir J. Lelevelio šalininkai tarpusavy varžėsi. Į šią Draugiją J. Lelevelis žiūrėjo dvejopai. Jam buvo artimi

įdėjiniai Draugijos pagrindai — socialinės revoliucijos demokratinės pažiūros ir idėjos, bet jis kritikavo LDD organizacinę struktūrą — Draugijos vadovaujančio centro „diktatūrą“, jos griežtą principą — „kas ne su mumis, tas prieš mus“. J. Lelevelis siūlė lygiateisį susivienijimą, o Centralizacija reikalavo, kad J. Lelevelio organizacijos jai paklustų. Šie nesutarimai trukdė susivienyti pajėgiausioms lenkų demokratijos frakcijoms.

Nesusitardamas su LDD vadovybe, J. Lelevelis 1837 metais ėmėsi iniciatyvos sukurti „Lenkų emigracijos susivienijimo“ organizaciją. Tos organizacijos programa iš esmės buvo tokia, kaip ir LDD: 1) žemės dalijimas valstiečiams; 2) liaudies išsivaduojamoji kova; 3) feodalinės Lenkijos pavertimas demokratine.

Penktajame dešimtmetyje J. Lelevelis ypač reikliai kėlė žemės atidavimo valstiečiams klausimą. Savo publicistiniuose veikuose, atsišaukimuose jis pabrėždavo, kad lenkų liaudis jau įsitikino, jog būtina ne tik išvyti grobikus, bet ir įvykdyti socialinius pertvarkymus.

1843 metais pirmajame Lenkų emigracijos susivienijimo Nacionalinio komiteto atsišaukime J. Lelevelis visą dėmesį skyrė valstiečiams. „Mūsų tautiečių Susivienijimo aktas, visas lenkų liaudies visavaldės atstovybės organas reikalauja visiškos laisvės valstiečiams ir būtinai atiduoti žemę jų nuosavybėn“²⁸. Tokia formuluotė atspindėjo J. Lelevelio politinės evoliucijos naują poslinkį. 1836 metais jis dar buvo apsiribojęs reikalavimu, kad patys savininkai išskirtų valstiečiams sklypus ir kartu lauktų atlyginimo. Šį reikalavimą J. Lelevelis ir dabar argumentavo, remdamasis istorine tėvynės praeitimi. Jis sakė, kad kadaise riteriai už teisę į žemę turėjo ginti tėvynę. Kadangi dabar tėvynės gynimas yra visos liaudies pareiga, tai ir teisę į nuosavybę turi visi, ir pirmiausia valstiečiai, nes nėra nė vienos valstiečių šeimos, iš kurios nebūtų išėjęs tėvynės gynėjas. Kartu jis pabrėžė, kad valstiečiai ir savo darbu įgijo pakankamai teisių valdyti tą žemę, kurią jie dirba. Bet iš kur paimti tiek žemės, kad būtų galima patenkinti visų valstiečių poreikius, J. Lelevelis nenurodė. Todėl susidaro įspūdis, kad jis galvojo atiduoti žemę valstiečiams, turintiems sklypus, o ne bežemiams.

Tuo tarpu šalyje brendo revoliucinė situacija. Jos veikiamas, J. Lelevelis 1844 metais Susivienijimo komiteto vardu paskelbė atsišaukimą į liaudį, kuriame kalbėjo apie Lenkijos tragišką likimą, kaltindamas dėl susidariusios padėties aristokratiją. „Pasakysite,— rašė jis,— jog šios nelaimės kaltininkai yra ponai. Mes to neneigsime. Bet jeigu ponai tiek blogybių pridarė, tai jūs turite gelbėti tėvynę be ponų... Ateities Lenkijoje kiekvienas taps sau ponu, kiekvienas turės nuosavą žemę... Lažo nebus... Kiekvienas dirbs sau, o ne kitam“²⁹.

1846 metų Krokuvos sukilimas J. Leleveliui ir jo šalininkams turėjo didelės įtakos. Suprasdamas sudėtingą krašto ekonominę ir politinę padėtį, jis tikėjo, kad Krokuvos sukilimas yra „tik žaibas, audrų ir perkūnijos pranašas“. Krokuvos revoliucija išryškino liaudies problemą. Nacionalinio komiteto atsišaukime buvo pažymima: „Liaudis, pašaukta į bendrą kovą, sužinojo, koks reikalas, sužinojo, kad kalbama ne tik apie sveltinšalių išvijimą, ne tik apie tėvynės nepriklausomybę, bet ir apie liaudies reikalo įtvirtinimą, apie jos pačios išvadavimą“³⁰. Pasak J. Lelevelio, tai buvusi „pirmoji socialinė revoliucija, atvirai iškilusi lenkų horizonte“³¹.

1846 metų kovo 18 ir balandžio 7 dienomis, tai yra tada, kai visa Europa gyvai komentavo įvykius Galicijoje, kur sukilusi liaudis sunaikino keletą šimtų šlėktos sodybų bei atsisakė lažo, „Baltajame erelyje“ („Biały oszeł“) buvo išspausdintas J. Lelevelio straipsnis „Valstiečių sluoksnio prarasta pilietybė Lenkijoje“³². Jame autorius, remdamasis gau-

siais istoriniais faktais, įtikinamai įrodinėjo šlėktos ekonominio ir politinio viešpatavimo neteisėtumą, pagrindė valstiečių klasių kovos dėsningumą. J. Lelevelis teigė, kad baudžiavinė priklausomybė ne visada egzistavo, kad ji atsirado tam tikroje visuomenės išsivystymo stadijoje (feodalizmo laikotarpiu), vadinasi, likvidavus feodalizmą, ji išnyks. Iš šių pastabų apie „prarastą pilietybę“ valstiečių judėjimas Galicijoje negalėjo būti suprantamas kaip maištas ir nuodėmė. Šio straipsnio paskelbimas kaip tik tokiu metu buvo įrodymas, kad J. Lelevelis pasirinko politinę poziciją. S. Krasinskis — poetas, didikas ir konservatorius — J. Lelevelio teorijas sutapatino su Galicijos „skerdynėm“. Žinoma, J. Lelevelis neturėjo betarpiškų ryšių su sąmokslu šalyje, bet jo mokslinės teorijos tarnavo demokratijos reikalui, tiesė kelius antifeodaliniam judėjimui.

XIX amžiaus penktajame dešimtmetyje Belgija buvo daugelio revoliucionierių prieglobstis. 1845 metais į Briuselį atvyko K. Marksas. 1846 metais, tarpininkaujant belgų demokratams, J. Lelevelis susipažino su K. Marksu. 1847 metais kartu su grupe lenkų ir belgų draugų jis įstojo į Demokratų asociaciją. Jos pirmininkas buvo belgų advokatas Žotranas, vicepirmininkas — K. Marksas, atstovaujantis vokiečių revoliucinį judėjimą. Šioje asociacijoje lenkus atstovavo J. Lelevelis.

Ruošdamasis būsimai revoliucijai, K. Marksas, kaip ir Madzinis, stengėsi aplink save suvienyti kitų tautų revoliucionierius. Madzinio tikslas buvo išlaisvinti pavergtas tautas (pirmiausia Italijos), įvykdyti buržuazines reformas; jis pripažino ir pasiturinčių klasių bendradarbiavimą. K. Marksas gynė proletariato siekius, skelbė klasių kovą, būtinumą likviduoti ne tik feodalinę, bet ir kapitalistinę santvarką.

Kuo paaiškinti, kad J. Lelevelis neįėjo į Madzinio projektuojamą tarptautinį susivienijimą, o suartėjo su K. Marksu? J. Lelevelis niekad nebuvo komunistas, šlėktos atžvilgiu pasirinko kompromisinę poziciją. XIX amžiaus pirmojoje pusėje Lenkijoje, kur dar tik buvo likviduojama feodalinė santvarka, kur dar nebuvo susiformavęs proletariatas, valstiečių išvadavimas buvo pagrindinė socialinė problema. Už jos įgyvendinimą ir kovojo J. Lelevelis. Jis suprato, kad Vakarų Europoje pažangiausios jėgos buvo ne valstiečiai, o darbininkai. Todėl jis, kaip tikras kovotojas už liaudies siekius, suartėjo su vokiečių darbininkų judėjimu. Be to, J. Lelevelis suprato, kokios naudos lenkų liaudžiai gali turėti sąjunga su tuo judėjimu. K. Marksas ir F. Engelsas ne kartą teigė, kad Vokietijos išvadavimas galimas tik tada, kai ir Lenkija išsivaduos nuo savo engėjų, todėl Lenkija ir Vokietija turi bendrus interesus. Šios idėjos patraukė ir J. Lelevelį, nors jo artimiausi draugai (Vorcelis, Zverkovskis) smerkė jį už ryšius su komunistais. Tačiau, ir nesupratęs mokslinio komunizmo idėjų, J. Lelevelis liko nuoširdus proletarinio judėjimo sąjungininkas. Jis nepasirinko idėjinių pozicijų, išdėstytų „Komunistų partijos manifeste“, bet atidžiai sekė kongreso „Komunistų sąjunga“ 1847 metų darbą. Briuselio viešojo mitingo metu „kongreso rezoliucijoms pritarė J. Lelevelis ir jo bendraminčiai“³³.

1848 metų įvykiai vėl pažadino viltis. J. Lelevelis pranešė E. Moračevskiui, kad tie įvykiai prablaivino jo protą ir padėjo teisingiau suprasti ir išaiškinti tolimą praeitį³⁴. Bet J. Lelevelis jau nebe įvykių dalyvis, jis vis labiau tolsta nuo politinės veiklos.

Apleidęs politinę areną, paskutinius savo gyvenimo metus J. Lelevelis pašventė moksliniam darbui. Jis buvo įsitikinęs, kad Lenkijos ateitį nulems tik teisingas valstiečių klausimo išsprendimas. Ir vis giliau ėmė suvokti, kad jo viltys išspręsti valstiečių klausimą su šlėktos pagalba yra nerealios — šlėkta nesutiks atiduoti žemę be išpirkos. Dar būdamas ištikimas bendruomenės valdžios idėjai, J. Lelevelis pasiūlo tokį projektą:

visą valstiečių žemę perduoti bendruomenėms (gmine), kurios garantuos kolektyvinį naudojimąsi žeme, kolektyvinį mokėjimą už žemę šlėktai ir duoklių mokėjimą išdui. Visus klausimus, susijusius su šio projekto realizavimu, turi spręsti bendruomenė ir šlėktų seimas. J. Lelevelio svajonės įsteigti bendruomenes to meto Lenkijoje negalėjo būti įgyvendintos. Šlėktos dalis galvojo, kad sulaikyti valstietį bendruomenėje galima tik tokiu atveju, jei ta bendruomenė ir toliau bus ponų globojama. Bet tokios bendruomenės valstiečiai nenorėjo. Ekonominio vystymosi dėsniai lenkų kaimo santykių evoliuciją stūmė į kapitalistinę nuosavybę.

Lenkų kaimo bendruomeninės santvarkos būtinumą J. Lelevelis stengėsi pagrįsti ir ekonominiais samprotavimais. Polemizuodamas su S. Galenzovskiū, jis visiškai teisingai įrodinėjo, kad negalima pagerinti liaudies ir šalies padėties, paliekant smulkiają žemės nuosavybę. „Jau septyniasdešimt metų Prancūzijoje gyvuoja smulkūs ūkiai,— rašė jis,— o pagerėjimo nėra. Aš užeidavau į valstiečių trobas netoli Turo, Normandijoje... Baisu. Nešvarioje troboje šalia šeimininko guli kiaulė. Ir pas mus buvo daug smulkių šlėktiškų ūkių, o kas iš to? Smulki nuosavybė kliudo gerinti...“³⁵ J. Lelevelis tikėjosi, kad lenkų žemės ūkis neis kapitalizmo keliu, o bendruomenėje kartu su kolektyvu valstietis galės vystyti savo ūkį. Kadangi žemvaldžiai nenorėjo daryti nuolaidų ir nekrepė dėmesio į demokratų šūkius, J. Lelevelis reikšmingai kvietė valstiečius atgaivinti Lenkiją „be ponų ir be jų žinios“.

Vadinasi, J. Lelevelis pagaliau įsitikino, jog nacionalinio išsivadavimo uždavinius galima išspręsti tik tada, kai į kovą už nepriklausomybę įsijungs liaudis, pirmiausia valstiečiai.

Jis taip pat suprato, kad į kovą už nepriklausomybę galima sukelti liaudį tik tada, kai nuo jos bus numesti baudžiavos jungo retežiai. Tačiau J. Lelevelio liberalinės iliuzijos, jog šlėktą pasiseks įtraukti į revoliucinę išsivadavimo kovą, iliuzijos, jog šlėktos ir valstiečių prieštaravimai gali išnykti, nulėmė tai, kad jis vis dėlto nesugebėjo sujungti nacionalinės išsivadavimo kovos šūkių su agrarine revoliucija.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko vardo universitetas
Politinės ekonomijos katedra

Įteikta
1965 m. sausio mėn.

К СОЦИОЛОГИЧЕСКИМ ВЗГЛЯДАМ И. ЛЕЛЕВЕЛЯ

Г. НОНЯВИЧЕНЕ

Резюме

И. Лелевель (1786—1861 гг.), выдающийся польский ученый — демократ. В своих многочисленных трудах он уделял большое внимание социально-экономическим проблемам. Его социально-экономические взгляды формировались под действием разложения феодально-крепостнической системы, под влиянием философии французских и польских просветителей. Особенно важное место в работах И. Лелевеля занимает исследование аграрных проблем, и это понятно, потому что Польша в первой половине XIX века была аграрной страной, и в связи с этим вопрос о землевладении и землепользовании был одним из самых актуальных.

В статье путем анализа произведений И. Лелевеля, относящихся к разным периодам его научной и общественной деятельности,— до ноябрьского восстания (10—20-е годы XIX века), во время восстания (1830—1831 гг.), 30-е годы в эмиграции, затем 40-е и последние годы жизни,— прослеживается эволюция его взглядов на решение аграрного вопроса. В статье использованы такие работы И. Лелевеля, как «Царствование польского короля Станислава Августа Понятовского», «О спасении Польши при короле Локетке», «История Польши, простым способом рассказанная», «Три конституции», «Мысли по поводу статьи М. Кубракевича», «Возрождающаяся Польша», «Замечания по истории Польши и ее народа», «Потерянное гражданство крестьянского сословия в Польше», а также ряд речей, воззваний и обращений.

Еще в первый период своей деятельности, в годы работы в Вильнюсском университете, он подвергал критическому пересмотру традиции феодальной историографии и создал новую историческую науку; проявлял живой интерес к социальным проблемам, излагал историю закабаления польских крестьян, указывал, что крепостнические отношения порождают нищету, невежество. Анализируя историческое прошлое страны, Лелевель искал пути возрождения современной ему Польши. Однако он не говорил открыто о социальных противоречиях, о противоречиях между крестьянством и шляхтой, так как тогда еще боялся призывать народные массы к борьбе.

Отстранение И. Лелевеля в 1824 году от работы в Вильнюсском университете содействовало созреванию республиканских и демократических идей ученого.

Аграрный вопрос стал особенно актуальным в период ноябрьского восстания. Однако феодально-консервативные элементы, захватившие руководство восстанием, упорно не хотели идти ни на какие уступки крестьянам. Существенное значение имеет тот факт, что Лелевель уже тогда борьбу за национальное освобождение тесно связывал с задачами социальных реформ. Он понимал, что основной социальной проблемой, от решения которой зависит судьба восстания, является аграрный вопрос, но из тактических соображений, принимая во внимание настроение шляхты, боясь обострения внутренних раздоров, выдвинул умеренную программу по крестьянскому вопросу: внес в сейм предложение о наделении земель за счет казенных имений крестьян — солдат, сражающихся в повстанческой армии; затрагивал вопрос о том, чтобы упразднить барщину и перевести на чинш крестьян в государственных владениях, настаивая, чтобы затем путем погашения чинша, крестьяне могли приобрести право собственности на землю, а решение вопроса о раскрепощении крестьян в частных имениях отодвигал на будущее.

Если в первые годы эмиграции, желая сплотить демократические силы, И. Лелевель не высказывался по аграрному вопросу, то, однако, вскоре убедился, что без отчетливой социальной программы нельзя подвинуть дело освобождения родины. Такую программу он и создает в 1833 году. И. Лелевель сознавал, что без большой перемены, касающейся собственности, жизнь народа не улучшится, но недостаточно ясно понимал природу частной собственности, пути ее исторического возникновения (допускал возможность возникновения ее путем насилия или договора). Это и было причиной ряда слабых мест в его демократической программе, которая все же была шагом вперед в развитии его взглядов. Теперь И. Лелевель обосновывал необходимость преобразований в государственных и частных имениях, освобождения крестьян не только от барщины, но и чинша, правда, допускал возможность вознаграждения шляхты. Фольварочная земля по проекту

Лелевеля оставалась нетронутой, т. е. обходился вопрос о безземельных крестьянах. Утопизм взглядов И. Лелевеля выражался в том, что он не пропагандировал насильственной аграрной революции: надеялся, что шляхта со временем добровольно согласится наделить крестьян землей. Прогрессивная идея демократического переустройства феодальной Польши в капиталистическую приобретала в трактовке Лелевеля характер призыва к воплощению в действительность идей гминовладства (древнепольской демократии), которые в тогдашней Польше не могли быть реализованы: законы экономического развития определяли эволюцию польской деревни к капиталистической собственности. Несмотря на ряд слабых мест в его программе, такие взгляды в то время были прогрессивными.

Изучая прошлое, анализируя социальные противоречия, И. Лелевель пришел к мнению, что история есть борьба классов, которые возникли в результате естественных экономических процессов внутри страны, а не принесены извне. Он обосновал закономерность классовой борьбы, доказывая, что крепостная зависимость существовала не всегда, а появилась только на определенной стадии развития общества (в феодальную эпоху), а, следовательно, мог додумать читатель, вместе с феодализмом исчезнет.

В 40-е годы И. Лелевель на первое место выдвигал вопрос о передаче земли крестьянам, убедительно доказывая, что экономическое развитие, жизненные интересы крестьянства неотложно требуют отмены крепостнической системы. Если в 36-е годы он ограничивался высказыванием о том, чтобы сами землевладельцы дали крестьянам землю за вознаграждение, то в 1843 г. он уже требовал полной свободы для крестьянства, безусловного наделения их земельной собственностью. Но откуда взять такое количество земли, он не указывал, хотя заявлял, что в будущей Польше каждый будет иметь собственную землю. В воззваниях, относящихся к этому периоду, Лелевель призывал народ к восстанию, призывал взяться за оружие для спасения родины.

Во 2-ой половине 40-х гг. XIX в. И. Лелевель познакомился с К. Марксом, сблизился с немецким рабочим движением, однако идей научного коммунизма не воспринял.

В последние годы жизни И. Лелевель остался верен идее гминовладства, ратовал за общину, совершенно правильно доказывая, что мелкая собственность мешает развитию сельского хозяйства.

Итак, под влиянием революционной и научной деятельности, взгляды И. Лелевеля совершенствовались, уточнялись и углублялись. Его научные теории служили делу демократии, прокладывали дорогу антифеодальным движениям, хотя иллюзорные надежды о возможности вовлечения шляхты в революционно-освободительную борьбу, о стирании шляхетско-крестьянских противоречий содействовали тому, что в целом он оказался не в состоянии соединить лозунги национально-освободительной борьбы и социальной революции.

I š n a š o s

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 12, М., 1958, стр. 434—435.

² История Польши, т. 1, М., 1954, стр. 417.

³ J. Lelewel, Polska dzieje i gzczy jej... t. III, Poznań, 1855, str. 24.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 5, М., 1956, стр. 352.

⁵ Zg. ten pat.

⁶ 1804—1808 metais J. Lelevelis buvo Vilniaus universiteto studentas; 1815—1818 ir 1821—1824 metais tame pačiame universitete dėstė istoriją. J. Lelevelio pirmoji knyga

„Eda arba senųjų Skandinavijos gyventojų religinė knyga“ (Edda czyli księga religii dawnych Skandynawii mieszkancow) buvo išspausdinta Vilniuje 1807 metų pavasarį.

⁷ J. Lelewel, *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Polska, dzieje... t. VI, Poznań, 1888, str. 11—174.

⁸ J. Lelewel, *Pielgrzym w Dobromilu czyli nauk wiejskich rozbiór, z uwagi nad stanem wiejskim w Polsce i ulepszeniu oświaty jego*, Polska, dzieje... t. XVII, Poznań, 1865, str. 87—114.

⁹ J. Lelewel, *Dzieje Polski potoczny sposób opowiedziane*, Polska, dzieje... t. II, Poznań, 1859.

¹⁰ J. Lelewel, *Nadanie własności ziemskiej włościanom*, Wybór pism politycznych, Warszawa, 1954, str. 9—15.

¹¹ Ten pat, p. 13.

¹² Ten pat, p. 14.

¹³ Ten pat, p. 15.

¹⁴ J. Lelewel, *Mowa o konieczności rewolucji socjalnej wygłoszona na obchodzie rewolucji listopadowej 29.V.1831 w Towarzystwie Patriotycznym*, Wybór pism politycznych, Warszawa, 1954, str. 23—24.

¹⁵ J. Lelewel, *Trzy Konstytucje*, Polska, dzieje, t. VII, Poznań, 1859, str. 252—258.

¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, М., 1955, стр. 492.

¹⁷ J. Lelewel, *Polska odradzająca się*, Dzieła, t. VIII, Warszawa, PWN, 1961.

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 30, М., 1963, стр. 434.

¹⁹ J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*... t. III, Poznań, 1855, str. 2—6. Toliau cituojami šio veikalo puslapių nurodomi tekste skliausteliuose.

²⁰ J. Lelewel, *Polska odradzająca się*, Dzieła, t. VIII, Warszawa, PWN, 1961, str. 29—213.

²¹ Ten pat, p. 124.

²² J. Lelewel, *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*, Polska, dzieje i rzeczy jej... t. III, Poznań, 1855, str. 31—469.

²³ Ten pat, p. 31, 49.

²⁴ И. Лелевель, *Размышления над историей Польши*, Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. II, М., 1956, стр. 202.

²⁵ А. М. Басевич, Иоахим Лелевель, М., 1961, стр. 164.

²⁶ J. Lelewel, *Manifest Polaków znajdujących się w Belgii*, Wybór pism politycznych, Warszawa, 1954, str. 77—79.

²⁷ Ten pat, p. 78.

²⁸ J. Lelewel, *Komitet Narodowy Polski do emigracji*, Wybór pism politycznych, Warszawa, 1954, str. 125.

²⁹ J. Lelewel, *Komitet Narodowy Polski do ludu polskiego*, Wybór pism politycznych, Warszawa, 1954, str. 131, 132.

³⁰ J. Lelewel, *Komitet Narodowy Polski do ziomeków w kraju ojczystym*, Wybór pism politycznych, Warszawa, 1954, str. 153.

³¹ *Przemówienie Joachima Lelewela*, Wybór pism politycznych, Warszawa, 1954, str. 282.

³² J. Lelewel, *Stracone obywatelstwo stanu kmieiego w Polsce*, Polska Wieków średnich, t. III, Poznań, 1859, str. 375—399.

³³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, М., 1961, стр. 248.

³⁴ *Przegląd Poznański*, 1848, t. VII, str. 612.

³⁵ J. Lelewel, *Listy emigracyjne*, t. IV, Wrocław—Kraków, Zakład im Ossolinskih, 1954, str. 387—388.